

सर्जनशीलता विकसनाची तंजे

डॉ. अपर्णा राहुल उकले

सहयोगी प्राध्यापक ज्ञानगंगा कॉलेज ऑफ एज्युकेशन हिंगणे खुर्दपुणे

Paper Received On: 21 FEB 2022

Peer Reviewed On: 28 FEB 2022

Published On: 1 MAR 2022

Abstract

आजपर्यंत कोणाच्याही लक्षात न आलेले कोणत्याही दोन गोष्टींमधील सहसंबंध ज्यावेळी एखादी व्यक्ती शोधून काढते त्यावेळी सर्जनशीलता दिसून येते. तसेच शाळेतून देखील मुलांची सर्जनशीलता विविध कृतीतून व्यक्त होते. सर्जनशील विद्यार्थी स्वतंत्र विचार करतात. नवनवीन कल्पना मांडतात. सर्जनशीलता ही विकसत करता येते. त्यासाठी मानसशास्त्रज्ञांनी काही पद्धती व तंत्रे विकसित केलेली आहेत. अलेक्स ऑसबॉर्नचे बुद्धिमंथन तंत्र, विल्यम गॉर्डनचे भिन्नान्वयन तंत्र, जॉर्ज डार्विन यांची गुणधर्म सूचीकरण पद्धती इ. तंत्रांचा वापर जर शिक्षकांनी वर्गांमध्ये केला तर विद्यार्थ्यांमध्ये सर्जनशीलता विकसित करता येते. 'अध्ययन' अध्यापनामध्ये विद्यार्थ्यांचा सहभाग घ्यावा. विद्यार्थ्यांच्या कल्पनाशक्तीला वाव द्यावा. त्यांच्यामध्ये आत्मविश्वास वाढवावा. वर्गांमध्ये चिंतन पद्धतीचा वापर करावा. त्यामध्ये शाब्दिक व अशाब्दिक या दोन्ही पद्धतीने खेळ घ्यावेत. अशावेळी विद्यार्थ्यांना पूर्णपणे प्रतिसादासाठी स्वातंत्र्य द्यावे. त्यामुळे विद्यार्थ्यांना नवनवीन कल्पना सूचतील.

प्रस्तावना :

दैनंदिन जीवनात सर्जनशीलता अनेक प्रसंगातून विविध सण समारंभातून विविध लेखनातून विविध स्पर्धातून दिसून येते. कधी कधी निर्माण झालेल्या समस्या सोडविण्यासाठी व्यक्ती अनेक प्रकारे विचार करते व आपली समस्या सोडविते. अशा प्रत्येक प्रसंगी आपण नवीन किंवा इतरांपेक्षा वेगळा विचार करतो तेव्हा त्यालाच सर्जनशीलता असे म्हणतात. आजपर्यंत कोणाच्याही लक्षात न आलेले कोणत्याही दोन गोष्टींमधील सहसंबंध ज्यावेळी

एखादी व्यक्ती शोधून काढते त्यावेळी सर्जनशीलता दिसून येते . तसेच शाळेतून देखील मुलांची सर्जनशीलता विविध कृतीतून व्यक्त होते . सर्जनशील विद्यार्थी स्वतंत्र विचार करतात . नवनवीन कल्पना मांडतात . उदा. चित्र काढणे. विविध विषयाचे प्रकल्प पूर्ण करणे. निबंध लिहणे. विविध वस्तू. प्रतिकृती तयार करणे विविध प्रदर्शनात सहभागी होणे इ .

थोडक्यात सर्जनशीलता म्हणजे नवनिर्मिती होय . सर्जनशील व्यक्ती पारंपारिक पद्धतीपेक्षा वेगळ्या रीतीने चिंतन व प्रयोग करतात . त्यातून नवीन कल्पना व उत्पादने साकारतात . सर्जनशीलता ही जगातील प्रत्येक व्यक्तीत कर्मी अधिक प्रमाणात उपजत असते असे रॉबर्ट विल्सन म्हणतात .

➤ सर्जनशीलता म्हणजे काय □

“पारंपरिक व पुनरावृत्तीने आढळणा-या पद्धतीपेक्षा वेगळ्या व अभिनव पद्धतीने एखादया समस्येबद्दल किंवा परिस्थितीबद्दल विचार करण्याचे कौशल्य म्हणजे सर्जनशील विचार कौशल्य होय .”

सर्जनशील चिंतन म्हणजे असे चिंतन जे काहीतरी नवीन उपयुक्त व असाधारण निर्माण करते . आजपर्यंत अस्तित्वात नसलेली एखादी गोष्ट जेव्हा एखादी व्यक्ती शोधून काढते तेव्हा सर्जनशीलता दिसून येते . ज्यावेळेला एखादी व्यक्ती एखादी गोष्ट करण्याची नवीन रीत शोधून काढते किंवा अस्तित्वात असलेल्या प्र. चे पूर्णपणे नवीन गोष्टीच्या निर्मितीसाठी वापर करते तेव्हा सर्जनशीलता अस्तित्वात येते . सर्जनशीलता ही विकसित करता येते . त्यासाठी मानसशास्त्रज्ञांनी काही पद्धती व तंत्रे विकसित केलेली . ती पुढीलप्रमाणे आहेत .

➤ सर्जनशीलता विकसनाचे तंत्र

1. बुद्धिमंथन किंवा कल्पनास्फोट : अँलेक्स ऑसबॉर्न यांनी विकसित केलेली ही ब्रेन स्टॉर्मिंगची ही एक पद्धत आहे . शिक्षणक्षेत्रात सर्जनशीलता विकासासाठी एक महत्त्वपूर्ण तंत्र म्हणुन तिचा वापर मान्य झाला आहे . अगदी कमी कालावधीत एखादया समुहाकडून खूप मोठ्या संख्येने कल्पना प्राप्त करण्याचे साधन म्हणजे बुद्धिमंथन होय . कोणत्याही समस्येचे निराकरण करण्यासाठी हे तंत्र वापरले जाते . ऑसबॉर्नने कल्पनाशक्तीची दोन अंगे सांगितलेली आहेत . एक म्हणजे एखादया गोष्टीबाबत नवनवीन शोध लावणे किंवा कल्पना शोधणे होय . उदः निसर्गातील घटकांचा वापर करून अश्मयुगीनकालीन हत्यारे तयार करणे . दुसरे म्हणजे अगोदरच अस्तित्वात असलेल्या किंवा माहित असलेल्या कोणत्याही कल्पनेतून नवीन कल्पना किंवा नवीन पर्याय शोधून काढणे होय . उदाः कापडाचे विविध उपयोग . या तंत्राचे स्वरूप इतर तंत्रापेक्षा वेगळे आहे . कारण वर्गामध्ये जेव्हा हे तंत्र शिक्षक वापरतात

तेंव्हा विद्यार्थ्यांना बोलण्याचे पूर्णपणे स्वातंत्र्य असते . ज्या विद्यार्थ्याला कल्पना सूचेल त्याक्षणी ती तो विद्यार्थी आपली कल्पना सांगू शकतो . यामध्ये प्रत्येक विद्यार्थ्याने सहभागी होणे आवश्यक असते . कारण यामध्ये कोणीही प्रतिसाद दिला तर ते चूक किंवा बरोबर असे मूल्यमापन केले जात नाही . अशा पद्धतीने विद्यार्थ्यांना सूचलेल्या कल्पना कागदावर लिहून ठेवणे याला कल्पनास्फोट असे म्हणतात .

2. गुणधर्म सूचीकरण : दैनंदिन व्यवहारातील नित्योपयोगी मूर्त वस्तूंमध्ये बदल व्हावा सुधारणा व्हावी व या प्रयत्नांतून सर्जनशीलतेचा विकास व्हावा या हेतूने रॉबर्ट फर्ड याने एक नवीन पद्धत शोधून काढली व रूढ केली . ती म्हणजे गुणधर्म सूचीकरण पद्धती होय . कोणत्याही वस्तूतील त्रुटी दोष उणिवा समस्या दूर करण्यासाठी नवनवीन कल्पना शोधून काढण्याची उपाय सूचविण्याची ही पद्धती आहे . प्रथम ज्या वस्तूत किंवा प्रसिद्ध सुधारणा घडवून आणण्याची आवश्यकता आहे . तिच्या गुणधर्माची यादी तयार करणे ही पहिली पायरी . त्यानंतर त्या गुणधर्मासाठी पर्याय शोधणे कोणत्या वस्तूतील गुणधर्माची जोड देता येईल याचा शोध घेणे ही दुसरी पायरी . शैक्षणिकदृष्ट्या विचार करता दैनंदिन व्यवहारातील अनेक वस्तूंची उदाहरणे समोर ठेवून त्यातील उणिवा शोधा दर्शवा व सुधारणा सूचवा असा अभ्यास विद्यार्थ्यांकडून घेता येईल . उदा: वसण्याचे वाक बर्ग खोल्यांची रचना डांगण व डा साहित्य इ . मध्ये बदल करावयाचा असेल किंवा गुण दोष शोधाचे असतील त्या त्या वर्गातील विद्यार्थ्यांना या बाबतीत प्रश्न विचारून त्यामध्ये नाविन्य अणता येईल .

3. संरचना विश्लेषण : या पद्धतीचा जनक डॉ . फ्रिझ विकी आहे . यामध्ये सर्व प्रमुख गुणधर्माची यादी तयार करण्यात येऊन नंतर प्रत्येक गुणधर्माला पर्याय सूचविण्यात येतात . या प्रसिद्धीतून त्या वस्तूचे अनेक पर्यायांनी युक्त असे विविधांगी बहुआयामी असे एक व्यापक संकल्पचित्र आपल्या पुढे उभे राहू शकते . वस्तूच्या अंतर्गत असलेल्या सर्व गुणधर्मांचे किंवा घटकांचे म्हणजे वस्तूच्या एकूण संरचनेचे संपूर्ण विश्लेषण केल्यानंतरच ही नवी सुधारित व्यापक सर्वसमावेशक अशी संरचना आकारित होऊ शकते .

कोणतीही निर्मिती करण्यापूर्वी तिचे किती प्रकार संभवतात किती विविध अंगांनी तिचा विचार आपण करू शकतो किंवा कोणतीही समस्या सोडविण्याचे किती मार्ग असू शकतात याचा सर्वंकष सर्वांगीण विचार या पद्धतीने करता येतो . अनेक पर्याय उपलब्ध झाले की निवडीला वावही अधिक मिळतो . त्यातून नवे उपयुक्त असे पर्याय निश्चितच हाती लागू शकतात . हे नवे पर्यायच नवनिर्मितीला सर्जनशील निर्मितीला प्रेरक ठरतात . अधिकाधिक पर्यायांचा शोध हा संरचना विश्लेषणाचा प्रमुख उद्देश आहे . उदा : शाळेतील विद्यार्थ्यांसाठी नवीन कंपासपेटी

बनवायची असेल तर त्या कंपासपेटीमध्ये कोणकोणत्या महत्त्वाची गोष्ट असणे आवश्यक आहे . याची एक यादी तयार केली जाईल . त्यामध्ये पुढील मुद्द्यांनुसार विद्यार्थ्यांना अनुसरून प्रश्नावली तयार करू शकतो .

1 . कंपासपेटीचा आकार [लहान] [मध्यम] आणि मोठा []

2 . साहित्य [प्लॅस्टिक किंवा धातू] आणि

3 . आकृती [चौकोन] [चौरस] [त्र्यंगुल]

वरील मुद्द्यांना अनुसरून विद्यार्थ्यांकडून आलल्या प्रतिसादाचा विविध अंगी विचार करून ती वस्तू नेमकी कशी बनवायची याचा विचार करता येवू शकतो .

4 . भिन्नान्वयन तंत्र : विल्यम गॉर्डन यांनी भिन्नान्वयन हे तंत्र विकसित केले आहे .

“वरवर पाहता भिन्न व विसंगत वाटणाऱ्या घटकांचा परस्पर संबंध जोडून नवीन कल्पना तयार करण्याचे भिन्नान्वयन तंत्र आहे .” (सोहनी, 2007, पृ . 132)

गॉर्डनने ‘जाणीवपूर्वक नव्या कल्पनांची निर्मिती शक्य आहे’, असे सांगून भिन्नान्वयनाचे पद्धतशीर तंत्र विकसित केले आहे . या तंत्राच प्रमुख उद्दिष्ट म्हणजे विद्यार्थ्यांच्या सर्जनशील क्षमतेत वाढ करणे व विशिष्ट विषयातील सर्जनशीलतेचा विकास करणे हा आहे . जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात सर्जनशील विचारांना महत्त्व असल्यामुळे शिक्षणातही विद्यार्थ्यांच्या कल्पनाशक्तीच्या वापराला वाव मिळाला पाहिजे . विद्यार्थ्यांची सर्जनशीलता विकासक्षम आहे हेच विविध संशोधनातून सिद्ध झाले आहे . त्यामुळेच सर्जनशीलता विकासाच्या विविध तंत्रांचा जाणीवपूर्वक उपयोग दैनंदिन अध्यापनामध्ये व विविध उप[] रावविताना केला पाहिजे . या तंत्राचा उपयोग करताना पुढील पाय[]ांचा वापर केला जातो . .

5 . प्रत्यक्ष तुलना (Direct Analogy)

6 . मूळ कार्याचे पुनर्परीक्षण (Reexamination of the original task)

उदाः इतिहास विषयातील ‘प्राचिन काळातील वाहतूक व्यवस्था व दळणवळण’ हा भाग शिकवताना या तंत्राचा वापर करू शिक्षक करू शकतात . तेव्हा या तंत्राच्या प्रत्येक पायरीमध्ये शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांना आशयाशी संबंधित प्रश्न विचारून त्यांच्या कल्पनाशक्तीला चालना देतील .

1. सद्यस्थितीचे वर्णन (Discription of the present condition)

1. तुम्ही शालेमध्ये रोज कसे येता

2. तुमच्या आजुबाजुला कोणकोणती वाहने दिसतात

2. प्रत्यक्ष तुलना (Direct Analogy) : 1. सतराव्या शतकामध्ये कोणती वाहने प्रवास करण्यासाठी वापरली जात होती 2. आधुनिक काळामध्ये कोणती वाहने प्रवास करण्यासाठी वापरली जातात

3. व्यक्तिगत तुलना (Personal Analogy) : 1. तुम्ही सतराव्या शतकात अहात असे समजा तर तुमचा तेंव्हाचा प्रवासाचा अनुभव सांगा 2. प्रवास करताना कोणत्या अडचणी आल्या आहेत

4. विरोधाभासी तुलना (Compressed conflict) : 1. सतराव्या शतकातील वाहने व आजची वाहने यामध्ये काय फरक आहे 2. आजच्या वाहतूकीच्या मुख्य समस्या कोणत्या आहेत

5. प्रत्यक्ष तुलना (Direct Analogy) : अपघात होऊ नये म्हणून काही घोषवक्ये सांगा .

उदा : 'अति घाई संकटात नेई' मनाचा ब्रेक उत्तम ब्रेक' इ .

6. मूळ कार्याचे पनर्परीक्षण (Reexamination of the original task) : सतराव्या शतकामधील इंग्रजांनी आपल्या व्यापारवृद्धीसाठी आणि प्रशासनाची सोय होण्यासाठी वाहतूक व दळणवळणाच्या आधुनिक सोई सुविधा निर्माण कोल्या . उद : रेल्वे मुंबई ठाणे 1853 . आज वाहतूक व दळणवळणासाठी नवनवीन वाहनांची रोज भर पडत आहे . त्यामुळे मानवाने आज खुप प्रगती केलेली आहे . असे असून सुद्धा आज आपल्याला अपघात व प्रदुषण यासारख्या मुख्य समस्येला तोंड द्यावे लागत आहे . अशा पद्धतीने शिक्षकांनी वरील पाठाचा समारोप करावा .

अशाप्रकारे सर्जनशीलता ही विकसित करता येते हे अनेक मानसशास्त्रांनी व संशोधकांनी विविध प्रयोगातून सिद्ध केलेले आहे . म्हणून शिक्षकांनी वर्गामध्ये विविध अध्यापन पद्धतीबरोबरच विविध तंत्रांचा वापर करावा . अध्ययन' अध्यापनामध्ये विद्यार्थ्यांचा सहभाग घ्यावा . विद्यार्थ्यांच्या कल्पनाशक्तीला वाव द्यावा . त्यांच्यामध्ये आत्मविश्वास वाढवावा . वर्गामध्ये विविध पद्धतींचा वापर करावा . त्यामध्ये शाब्दिक व अशाब्दिक या दोन्ही पद्धतीने खेळ घ्यावेत . अशावेळी विद्यार्थ्यांना पूर्णपणे प्रतिसादासाठी स्वातंत्र्य द्यावे . ज्यामुळे वर्गामध्ये न बोलणारी मुलेही आपले विचार व्यक्तींना सूचलेली एखादी कल्पना न घाबरता सांगू शकतील . त्यामुळे वर्गातील प्रत्येक

विद्यार्थी हा किती वेगवेगळ्या प्रकारे विचार करू शकतो हे शिक्षकांच्या लक्षात येईल . विद्यार्थ्यांच्या सर्जनशीलता विकासाला चालना द्यावी .

संदर्भसूची

कुंडले [म. वा. 2008] सर्जनशीलता [प्रथम आवृत्ती] पुणे [नित्य नूतन .

डि'कूझ, प्र . (2010] थिकिंग रि [एटिक्ली अँट वर्क. [प्रथम आवृत्ती] पुणे [डायमंड .

तिखे [मि . ना . 2011] व्यक्तिमत्त्व विकास आणि शालेय उप [प्रथम आवृत्ती] पुणे [

स्नेहवर्धन .

नानकर [प . ल . आणि शिरोडे [मं . 2011] व्यक्तिमत्त्व विकास आणि शालेय उप [प्रथम आवृत्ती] पुणे [

स्नेहवर्धन .

पारसनीस [के . 2007] सर्जनशीलता . ह . ना . जगताप [संपादक [शैक्षणिक मानसशास्त्र [मिसरी
आवृत्ती] पुणे [मरेंद्र .

सोहनी [वि . 2006] अध्यापनाची प्रतिमाने [प्रथम आवृत्ती] पुणे [नित्यनुतन .